

A HELYNÉVGYŰJTÉS ELMÉLETE ÉS MÓDSZEREI

A magyar helynevek gyűjtésének és
közzétételének története a 20. század
közepéig

A MAGYAR HELYNEVEK GYŰJTÉSÉNEK ÉS KÖZZÉTÉTELÉNEK TÖRTÉNETE A 20. SZÁZAD KÖZEPÉIG

- 2.1. A Magyar Tudós Társaság szerepe
- 2.2. Egyéni kezdeményezések
- 2.3. Pesty Frigyes helynévtára
- 2.4. Nyelvészeti célú helynévfeltárás
- 2.5. Történettudományi célú helynévfeltárás
- 2.6. Néprajzi célú helynévfeltárás
- 2.7. Dialektológiai és nyelvtörténeti célú helynévközlések
- 2.8. Az erdélyi helynévtörténeti iskola

2.1. A MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG SZEREPE

Gróf Teleki József

2.1. A MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG SZEREPE

„azok nélkül a' közbeszédben sem lehetünk el, és különösen a' hazaiak nemzésének megvizsgálása, nyelvünk egész alkotásába, nagy világot önthet, azokat a' nyelvünk gyarapodását tárgyazó szótárunkban egészszzen elmellöznünk nem lehet, sőt a' szónemzés' vóltaképen való kifejtésének tekintetéből kénytelenek leszünk, a' hazai helységek vizek és erdők közül némelly kevésbe nevezeteseokról is említést tenni.” (Teleki 1821: 18)

2.1. A MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG SZEREPE

A Magyar Tudós Társaság két pályázati kiírása:

1837. évi pályázat:

„Melyek a' két hazában és hajdani magyar tartományokban részint fenlévő, részint régi emlékekben található, azon magyar hangzatú helyírási (topographiai) és család-nevek, mellyeknek eredeti jelentését bizonyossággal vagy legalább hihetőséggel meghatározhatni?”

Több pályamunka is készült, de egyik sem számított valódi tudományos értékű eredménynek.

2.1. A MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG SZEREPE

1853. évi pályázat

- A helynévgyűjtés legfőbb célja egy kimerítő „helyirati szótár” megteremtése.
- A történeti forrásokból is össze kell gyűjteni az adatokat.
- A magyarral párhuzamos, idegen nyelvű alakok lejegyzése szintén megkerülhetetlen.
- A helynevek bizonyos csoportokba való besorolására a kiírásban történt először kísérlet.
- Az utasítás felsorolja azokat a helyrajzi tényezőket is, amelyeknek a neve a helynév fogalomköre alá vonható.

2.2. EGYÉNI KEZDEMÉNYEZÉSEK

Révész Imre

„egy sincs, mely egy vagy más tekintetben nyelvészeti nevezetességgel ne bírna, miután a mindenki által érthető, vagy semmi nyelvtani érdekekkel nem bíró helyneveket gyűjteményembe fel sem vettem.” (Révész Imre 1853: 80)

2.2. EGYÉNI KEZDEMÉNYEZÉSEK

- Révész Imre előre mutató megjegyzései:
- Bármilyen nagy terjedelmű határ helyneveit akarjuk megmagyarázni, ez nem sikerülhet a más vidékekről származó összehasonlító anyag nélkül.
- A helynévmagyarázás terén csak a magyarral rokon nyelvek és a hazánkban lakó népek helyneveivel való egybevetés és összehasonlítás útján várhatunk eredményt.

2.2. EGYÉNI KEZDEMÉNYEZÉSEK

- Egy másik közleményében:
- tekintetbe kell venni a helynevek történeti forrásokban előforduló alakjait,
- figyelemmel kell lenni a hangok változásának mechanizmusára,
- valamint a helynévadásban szerepet játszó lélektani tényezőkre,
- és számba kell venni a területen végbement gazdálkodásbeli, vízrajzi és természeti változásokat.

2.2. EGYÉNI KEZDEMÉNYEZÉSEK

Balkányi Szabó Lajos

Debrecen helynevei. 100 helynévnek történeti, szájhagyományi és szónyomozási magyarázata c. írása

az első olyan közlés, amely egyetlen település helyneveit önálló kiadvány formájában dolgozza fel.

2.2. EGYÉNI KEZDEMÉNYEZÉSEK

Szabó Károly

Köröstarcsa helynevei (1851)

2.2. EGYÉNI KEZDEMÉNYEZÉSEK

„Arra [...], hogy a magyar helynevek gyűjteménye teljes és alaposan megfejtett lehessen, múlhatatlan, hogy minden helység és puszta helyneveit olyak írják össze s magyarázzák meg, mennyiben lehet maga a nép előadása után, mely a neveket adá s így legjobban értheti, kik azon helynek úgy szólván, minden talpalt földét ismerik, s annak lakosaival a legszorosabb viszonyban állanak. Ellenkező esetben a gyűjteménynek hiányosnak, egyes helynevek leírásában pontatlannak s azok megmagyarázásában, mi egész munkában a legfőbb, gyakran csalatkozóznak kell lennie.”

2.3. PESTY FRIGYES HELYNÉVTÁRA

- Az ország összes települését érintő helynévgyűjtő program.
- 1858: *Delejtű* c. lap

„Ha magunk ezen (a helynévmagyarázati) kísérletnek némi fontosságot tulajdonítunk, ez csak azért történik, hogy mások, nálunknál kedvezőbb viszonyok közt lévő hazafiak figyelmét e tárgyra irányozzuk, hogy őket ösztönözzük, azt mire nekünk készület, alkalom és tudomány hiányzik, nagyobb sikerrel megfejteni. A hazai helynevek magyarázata nem egyes ember feladata lehet, mert az sokkal nagyszerűbb, hogy sem egyetlen író vele megbirkózhasson, hanem szükség, hogy mindenek előtt gyűjtsük a helyirati neveket és aztán ereszkedjünk eszmecserébe azon értelem fölött, mely egyik vagy másik névben keresendő.” (1859)

2.3. PESTY FRIGYES HELYNÉVTÁRA

- A helynévgyűjtés:
- A hatóság bevonásával,
- Intézményi háttérrel: MTA és EME,
- 1864-ben indult útjára,
- Utasítással és kérdőívvel zajlott
- <https://mnytud.arts.unideb.hu/bevhnkut/pestyutasitas.pdf>

2.3. PESTY FRIGYES HELYNÉVTÁRA

- A Pesti Naplóban írt cikkében nyilatkozott céljairól: Mo. tört-i helynévtárát szerette volna összeállítani.
- A helynévgyűjtés 1866 elejére ért véget.
- 63 vaskos kéziratos kötet.
- Kritika.
- Mindezek mellett: névtani, nyelvtörténeti, néprajzi, helytörténeti, történeti, földrajzi stb. szempontból is rendkívül értékes gyűjtemény.
- Az ország csaknem teljes területére kiterjedő, viszonylag rövid időn belül összegyűjtött szinkrón helynévanyagot tartalmaz, amely az azóta eltelt időnek köszönhetően mára történeti értékű névkinccsé vált.
- Hiányzó kötetek kiadása MNHP

2.4. NYELVÉSZETI CÉLÚ HELYNÉVFELTÁRÁS

- *A helynevek és a történelem* c. dolgozat (1878)
- A szerző azokat az értékeket ismerteti, amelyeket a helynevek a történész és a nyelvész számára nyújtanak.
- Czuczor Gergely és Fogarasi János (1862–1874) *A magyar nyelv szótára I–VI.*
- az első tudományos igénygel megalkotott egynyelvű értelmező szótár

2.5. TÖRTÉNETTUDOMÁNYI CÉLÚ HELYNÉVFELTÁRÁS

- Csánki Dezső *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*
- négy kötetesre tervezték, végül a gyűjtött anyag fokozatos bővülésének köszönhetően hat kötet készült el (1890–1913)
- Ortvyay Tivadar *Magyarország régi vízrajza*
- 3050 folyó- és állóvíz egykori meglétét igazolta

2.6. NÉPRAJZI CÉLÚ HELYNÉVFELTÁRÁS

- Jankó János néprajzkutató *Kalotaszeg* (1892)
- „E czélokból gyűjtöttem magam is össze a kalotaszegi falvak jó részének határelnevezéseit abban a formában, amint az a nép ajakán él, és nem abban, amelyben azokat a telekkönyvekbe iktatták be, melyek elnevezései a népétől eltérnek, de meg sokkal kisebb névanyagot ölelnek fel, mint a nép, mely minden földarabnak, ároknak, gödörnek, oldalnak, csúcsnak, stb. stb., külön nevet adott régen és hagyta örökül a jelen népének.” (1892)
- Balaton környéke (1902)
- Eljárási norma

2.7. DIALEKTOLÓGIAI ÉS NYELVTÖRTÉNETI CÉLÚ HELYNÉVKÖZLÉSEK

- A 20. század első éveiben a helynevekkel a dialektológiai kutatások keretében foglalkoztak.
- A helynévkutatás terén a 20. század első harmadát az etimológiai vizsgálatok uralták. A nevek kutatása ebben az időben vált valójában a történeti nyelvészet részévé, elsősorban Melich János munkásságának köszönhetően.
- *Magyar etymológiai szótár* (1914–1944)
- *A honfoglaláskori Magyarország* (1925–1929)

2.8. AZ ERDÉLYI HELYNÉVTÖRTÉNETI ISKOLA

- Szabó T. Attila
- A *Miért és hogyan gyűjtsünk helyneveket?* c. munkában (1938) a helynévkutatás módszertanát közérthető nyelven, izgalmas példák felhasználásával tárgyalja, három kérdéskörbe rendezve mondandóját.
- „már a keletkezéskor értelmetlen helynevet el sem képzelhetünk. Hogy aztán mégis igen sokszor akadunk ilyenre, ezt a nyelv folytonos alakulása, a népesség faji változása, a keletkezéskor szerepet vivő mozzanat ismeretlensége, a nép magyarázató (helyesebben félremagyarázó) készsége és sok más ilyenféle tényező okozza.”

2.8. AZ ERDÉLYI HELYNÉVTÖRTÉNETI ISKOLA

- A nevek történeti forrásértékét hangsúlyozza
- A nevek emellett a nyelvben beálló változásokról is számot adhatnak
- A gyűjtés menetének a **főbb lépéseit** az alábbiak szerint írja le:
- Vázlatos térkép készítése
- A gyűjtés ideje alatt hallott minden helynevet jegyezzünk le
- A helynevek fonetikus lejegyzése
- Számozás
- Gazdálkodási minőség
- Egykori település megléte
- Névmagyarázatok + valós etimológia
- Szociológiai adatok lejegyzése, adatközlők számának kritériuma

2.8. AZ ERDÉLYI HELYNÉVTÖRTÉNETI ISKOLA

„Az ilyen munka kétségtelenül a téglahordás munkája. Aki egy-egy falu, vagy város helyneveit összegyűjti, egy-egy téglát, oszlopot, vagy tartóívet, egy-egy sarokkövet, vagy alapokat adó kőtömböt szállít ahhoz az épülethez, amelynek neve: magyar tudomány.”

A történeti helynevek

A pontos helynévmagyarázatok megfogalmazásához a gyűjtőnek ismernie kell a helynevek történeti, múltbéli alakjait

Megszerkesztés

Élőnyelvi és történeti anyag mehet egybe, településenként

2.8. AZ ERDÉLYI HELYNÉVTÖRTÉNETI ISKOLA

- *Dés helynevei* (1937)
- *Adatok Nagyenyed XVI–XX. századi helyneveinek ismeretéhez* (1933), *Zilah helynévtörténeti adatai a XIV--XX. században* (1936)
- *Kalotaszeg helynevei* (1942)
- **Erdélyi Helynévtörténeti Adattár**
- 65 doboznyi cédula
- Mintegy 650000 adat
- A kötetek 2001–2010 között jelentek meg
- Az adatok feldolgozását Hajdú Mihály vezetésével Bárth M. János végezte, az adattár online is elérhető

2.8. AZ ERDÉLYI HELYNÉVTÖRTÉNETI ISKOLA

„a legtöbb történeti helynév a közép-erdélyi megyékből: a hajdani Kolozs, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos és Maros-Torda vármegyékből, valamivel kevesebb a székelyföldről: Csík, Háromszék és Udvarhelyszék területéről, továbbá Alsó-Fehér, Szilágy, Kis- és Nagyüküllő vármegyéből került elő. A többihez képest elenyésző számban Erdély peremvidékéről: Beszterce-Naszód, Máramaros, Szatmár, Bihar, Hunyad, Szeben, Fogaras, Krassó-Szörény megyékből is gyűjtött névadatokat.”